

Willem van Oranje en Leiden

3 Oktoberlezingen

Redactie: Dr. E.S. van Eijck van Heslinga

Dr. R.P. Fagel

Drs. A. Netiv

Prof. dr. J. Pollmann

Dr. J. Zijlmans

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October Vereeniging en het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan 3 oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar manier naar het beleg van Leiden kijkt.

Voor een overzicht van de eerder gehouden 3 Oktoberlezingen, zie pagina 41.

Willem van Oranje en Leiden

Anton van der Lem

Illustraties omslag voor- en achterzijde: *De prins van Oranje en het ontzet van Leiden*, voorstelling ontworpen door de Leidse schilder Isaac van Swanenburg, gebrandschilderd raam geschonken door de stad Delft aan de Janskerk te Gouda (Gouda, Janskerk); afgebeeld zijn details en het gehele raam.

Vormgeving: Primavera Pers

Druk: Nautilus, Leiden

© Anton van der Lem, 2015

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5997-215-5

Willem van Oranje en Leiden

Willem van Oranje en Leiden – ze horen voor ons bij elkaar. Het beleg en ontzet hebben de prins en de stad met elkaar verbonden – en zij hebben dit verbond nog eens bezegeld met de stichting van de universiteit. Leiden tijdens de Opstand is eigenlijk alleen het beleg en ontzet (afb. 1). Willem van Oranje is de Opstand in eigen persoon en voor hem zijn het beleg en ontzet van Leiden slechts een klein, zij het belangrijk, onderdeel geweest van de strijd die hij niet in zeven, maar in zeventien Nederlandse gewesten gevoerd wilde zien. Om dit te illustreren, heb ik veel gebruik gemaakt van de database van de briefwisseling van de prins, die tal van nieuwe gegevens aan het licht heeft gebracht.¹

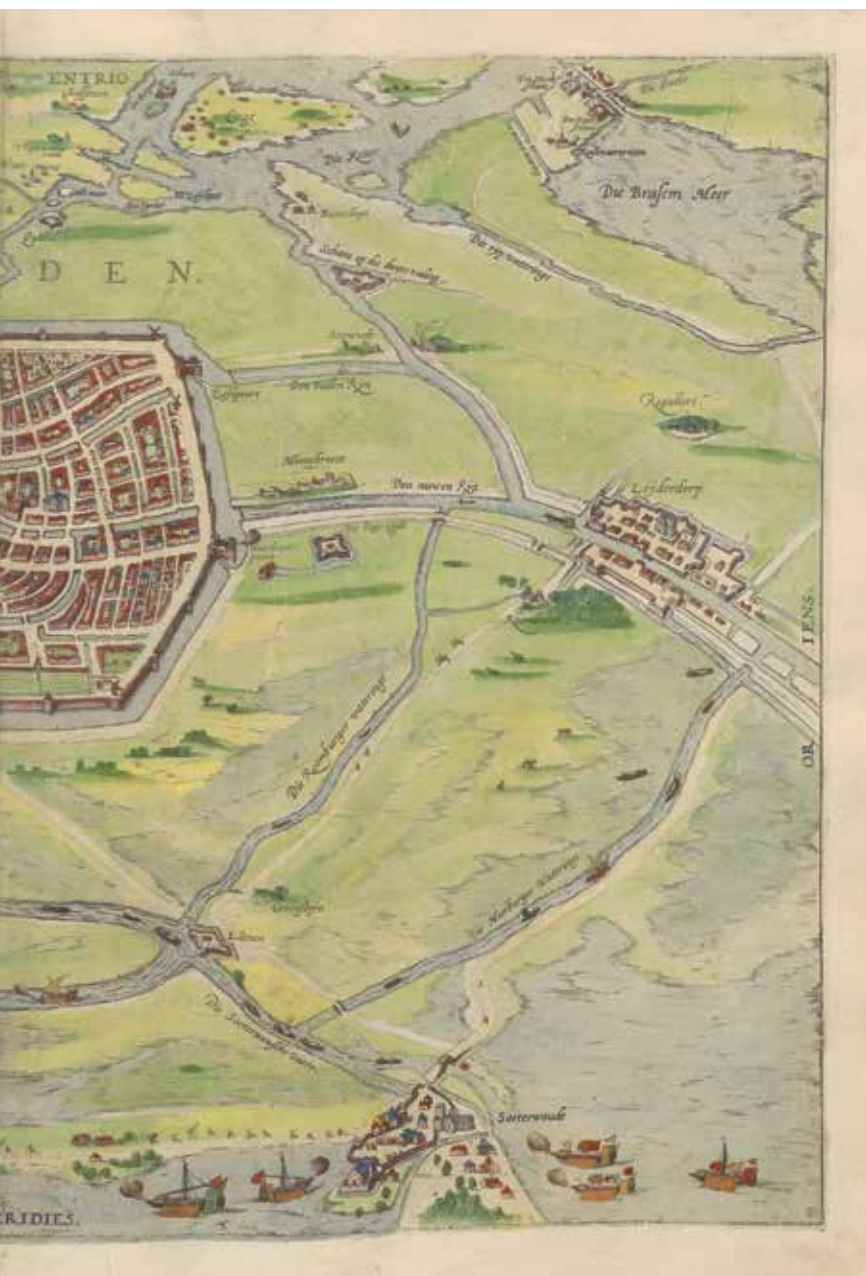
De loopbaan van de prins

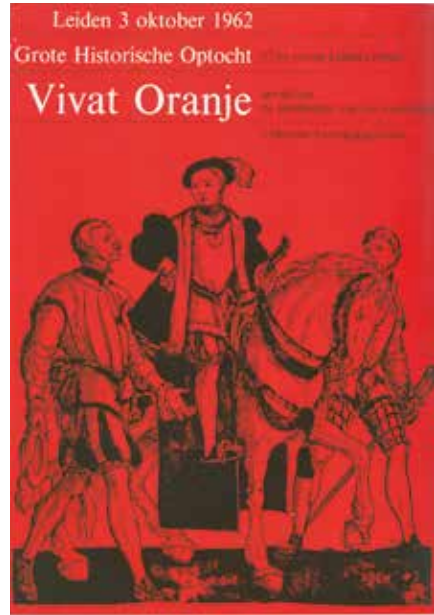
Op het affiche voor de Drie Oktoberviering van 1962 staat hij afgebeeld: een jongetje van elf jaar, Willem van Nassau-Dillenburg (afb. 2). Hij erfde in 1544 alle bezittingen en titels van het Huis Nassau-Breda in de Nederlanden en daarbuiten, waaronder het prinsdom Oranje. Het jonge prinsje kreeg zijn verdere opvoeding aan het hof te Brussel. Daar verbleef hij onder de hoede van de landvoogdes en van keizer Karel zelf, wanneer die tenminste in Brussel verblijf hield. De keizer schijnt schik gehad te hebben in de jonge, intelligente en sociale prins. In de aanhoudende oorlogen met Frankrijk kreeg hij opdrachten als bevelhebber en later als generaal – taken waarvan hij zich goed heeft gekweten en die hem moeten hebben geschoold als militair, organisator en strateeg.

Van zijn directe betrekkingen met de enige zoon van de keizer, prins Filips, later koning Filips II van Spanje, weten we weinig. Prins Filips maakte in 1549 een kennismakingsreis door de Nederlanden, waarbij hij op allerlei plaatsen, ook hier in Leiden, gehuldigd werd als de toekomstige opvolger van zijn vader. Filips was toen eenen-

Afbeelding volgende pagina: 1. De stad Leiden in het jaar van het beleg. Het bijschrift uit 1575 vermeldt het mooie geheel van gebouwen en eilanden, de belegering door de Spanjaaren en de bevrijding door Oranjes toevoer van levensmiddelen. Uit: Georg Braun en Frans Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*, deel 2, nr. 25 (Antwerpen, 1575) (Leiden, Universiteitsbibliotheek, COLLBN, Atlas 45: 1).

2a-b. Links: Willem van Nassau als de kersverse prins van Oranje. Het wapen is nog dat van zijn erfflater René van Chalon – er was nog geen tijd geweest voor het prinsje een eigen wapen te ontwerpen (zie daarvoor afb. 4 en 17). Handgekleurde houtsnede door Cornelis Anthonisz. en Hans Liefvrick (I) (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1932-138). Rechts: Dezelfde voorstelling op het affiche van de 3 October Vereeniging uit 1962 (Leiden, 3 October Vereeniging).

twintig, Willem zestien. Willem was aanwezig bij de ontvangst van Filips in Brussel en als heer van Breda pakte hij goed uit toen Filips hem daar kwam bezoeken.

Op 25 oktober 1555 deed Karel V afstand van de regering over de Lage Landen. Hij ontbood speciaal de prins van Oranje uit het leger en steunde op diens schouder toen hij de grote zaal van het paleis te Brussel binnentrad. Op 27 oktober bevestigde Filips de prins in diens functie van opperbevelhebber van de troepen.² Filips benoemde hem bovendien tot lid van de Raad van State en op 30 januari 1556 nam hij de prins op in de Orde van het Gulden Vlies. Oranje bleef op zijn post als militair bevelhebber in de oorlog tegen Frankrijk, die nog vier jaar lang aansleepte. Noodgedwongen verbleef de koning in die jaren in de Nederlanden, waarbij hij zich overigens van zijn onderdanen afschermde door zich te omgeven met een kleine kring van hem toege-

wijde Spaanse edelen. Pas nadat in 1559 de vrede gesloten was keerde Filips II naar zijn Spaanse koninkrijken terug.

Op 9 augustus 1559 benoemde Filips II de prins van Oranje tot stadhouder van Holland en West-Friesland, Zeeland, Utrecht, Brielle en Voorne (afb. 3). Daarop legde Oranje de eed af tegenover landvoogdes Margaretha van Parma. Zijn instructie vermeldt dat de koning het volste vertrouwen had in Willems voorzichtigheid en beleid.³ Het betekende niet dat de prins onmiddellijk naar zijn stadhouderschappen afreisde. De landvoogdes, die geen stadhouder van Brabant had aangesteld – dat hield zij in eigen hand – gebruikte de prins dikwijls om met de Staten van Brabant te onderhandelen over de jaarlijkse bijdrage aan de schatkist, de ‘bede’. De stadhouders hadden vooral een militaire taak in dienst van de centrale regering. Pas als er iets in hun provincie aan de hand was, reisden zij daar naartoe, als zij de zaken al niet schriftelijk afdeden. Zij moesten de wensen van de centrale regering bij de lagere overheden zien te realiseren. Op hun beurt hadden de Staten in hun stadhouder een spreekbuis of lobbyist in Brussel.

Een voorbeeld van een heikele kwestie tussen Holland en de centrale regering betrof de zeggenschap over de zaken ter zee. De Staten van Holland waren het niet eens met de aanstelling van een ‘admiraal der zee’ die verantwoordelijk was voor alle maritieme aangelegenheden die de Nederlandse kustprovincies betroffen. In hun zeezaken duldden zij geen inmenging. Toen Oranje als stadhouder werd aangesteld, was de graaf van Horn benoemd tot admiraal der zee. Oranje bereikte in 1562 met Horn een overeenkomst, waarbij diens bevoegdheden als admiraal in Holland zouden worden waargenomen en uitgevoerd door een plaatsvervanger die een geboren en getogen Hollander zou zijn.⁴ Met deze zaak verwierf Oranje zich een goede naam bij de Staten van Holland: ze leerden hem kennen als een man aan wie ze iets hadden in Brussel.⁵

Op het gebied van de godsdienst moest de prins zich houden aan de strenge politiek van de paus en de koning, terwijl hij zelf tot toegeeflijkheid neigde. De prins gaf in zijn heerlijkheid IJsselstein in januari 1562 de drost het bevel om aanhangers van kwade sekten niet langer te dulden.⁶ In zijn eigen prinsdom Orange had hij te maken gehad met een roerige calvinistische minderheid. Orange grensde aan het pauselijke Avignon. De prins van Oranje was daar dus de buurman van de paus. In november

Afbeelding volgende pagina: 3. Kaart van het graafschap Holland, opgedragen aan de prins, met de wapens van Holland (rechtsboven), Filips II (linksboven) en diens stadhouder, Willem van Oranje (linksonder). Onder het wapen van de prins de opdracht van de maker van de kaart aan hem (Antwerpen, ca. 1565) (Leiden, Universiteitsbibliotheek, COLLBN 004-08-014).

1561 deed Oranje aan paus Pius IV nog de toezegging dat hij in Orange alleen de katholieke leer zou laten prediken.⁷ Maar in 1563 kondigde hij een decreet af waarbij katholieken en gereformeerden beide hun godsdienst mochten uitoefenen.⁸ Dat was een ongehoord besluit. Twee verschillende confessies onder dezelfde landsheer was zonder precedent. Op 31 december 1564 sprak de prins zich principieel uit in de Raad van State in Brussel. 'Hoewel goed katholiek,' zei hij, 'kan ik niet goedkeuren dat vorsen wensen te heersen over het geweten van hun onderdanen.'⁹ Weer een jaar later, in 1565, meende Oranje nog steeds dat de koning tot een ander inzicht zou kunnen komen. De koning echter, in zijn beruchte brieven uit het bos van Segovia, oktober van dat jaar, hield onverkort vast aan zijn absolutistische standpunten.

De troebelen in de Nederlanden

Het jaar 1566 zou bekend worden als het 'wonderjaar', dit omdat op tal van plekken de tot dan toe onderdrukte gereformeerde religie zich nadrukkelijk zou manifesteren. In maart 1566 waarschuwde de prins andermaal de Raad van State: door de inquisitie dreigde de godsdienst zelf verloren te gaan en het land leeg te lopen. 'Een man te zien branden omdat hij meende goed te doen, valt verkeerd bij de mensen en lijkt hen een zaak van het geweten,' aldus de prins.¹⁰ Dat was een moedig standpunt al kwam het mogelijk eerder voort uit praktische zin dan uit principiële overtuiging; voor prins Willem was politiek een kwestie van mensen met elkaar laten samenleven.

In 1566 maakten enkele honderden lagere edelen zich tot woordvoerders van het ongenoegen. Na samenspraak met Oranje boden zij op 5 april de landvoogdes in Brussel een petitie of smeekschrift aan. Gezien de enorme spanningen op godsdienstig terrein en de sociale ellende, deed de landvoogdes – ze zou later beweren uit nood gehandeld te hebben – een aantal beperkte toezeggingen. De geloofsvervolging zou worden gematigd tot de koning anders zou hebben besloten. Waar buiten de steden de nieuwe leer al werd gepreekt, mochten die preken worden voortgezet, maar meer niet. Deze voorzichtige toezegging werd veel ruimer geïnterpreteerd dan de bedoeling was. Ballingen keerden terug en overal bleken er mensen te zijn die zich als aanhangers van de nieuwe religie kenbaar maakten. Die zomer kwam het tot een uitbarsting die zowel het gevolg was van sociale onrust en honger als van verlangen naar godsdienstige verandering. Vanaf 10 augustus verbreidde zich vanuit het westen van Vlaanderen een gewelddadige beweging, waarbij in tal van kerken en kloosters, op het platteland en in de steden, de beelden werden vernietigd: de Beeldenstorm. De gewelddadigheden wekten niet alleen afgrijzen bij de gevestigde orde, maar ook bij vele gereformeerden. Die laatste waren weliswaar tegen de aanwezigheid van beelden

in de kerken, maar wensten een ordelijke verwijdering daarvan, onder toezicht van de overheid en niet door toedoen van ongecontroleerde elementen. Ook in Leiden is hevig gestormd – in de nacht van 25 op 26 augustus moesten de kerken het ontgelden.¹¹ Hoge en lage edelen hielpen de landvoogdes de orde te herstellen. Op last van Margaretha trad Oranje eerst op in Antwerpen als crisismanager tussen katholieken, lutheranen en gereformeerden. Daarna trok hij naar zijn stadhoudersschappen.

Op 23 januari 1567 was de prins in Leiden en al op 25 januari kwam het tot een akkoord met de gereformeerden. De prins bewerkstelligde een verdrag tussen het stadsbestuur en de eerste kerkenraad van Leiden, onder leiding van de predikant Jurriaan Ypesz. De gereformeerden verklaarden de overheid te zullen ondersteunen tegen alle sekten en ketterijen. Behalve hun predicaties zouden zij geen andere bijeenkomsten houden. Zij zouden de overheid respecteren en mensen van een andere religie niet bespotten. Wanneer de gereformeerden ergens in een stad een kerk hadden ‘gekraakt’, dan moesten ze die verlaten; in Leiden ontruimden zij de Minnebroederskerk. Buiten de jurisdictie van Leiden kregen zij een stuk grond aangewezen waar ze op eigen kosten een huis mochten bouwen om hun predicaties te aanhoren. We zien hier de prins als probleemoplosser: de bestaande orde handhaven en de nieuwe religie alleen die ruimte geven, die het septemberakkoord hem liet. Soortgelijke overeenkomsten had de prins getroffen in andere steden als Utrecht en Amsterdam. De Staten van Holland waren met zijn optreden zeer ingenomen en boden hem een bonus van 55.000 gulden die de prins, gezien de nood der omstandigheden, niet wilde aannemen.¹²

Oranje had zo de rust hersteld in zijn stadhoudersschappen. De andere stadhouders hadden hetzelfde gedaan. Echt verzet bood alleen de stad Valenciennes in Henegouwen. Toen de stad op de knieën was gedwongen door een regeringsleger en de gereformeerden – die tot op het laatst hoopten dat Oranje hen ontzetten zou – waren onthoofd, deed Oranje wat Brussel alle stadhouders gelastte: hij berichtte dat Valenciennes was teruggekeerd onder de gehoorzaamheid aan Filips II en verzocht de stadsbesturen God hiervoor te doen danken.¹³

De hertog van Alva en Oranje's eerste veldtocht

Dat de landvoogdes en haar stadhouders in staat waren gebleken op eigen kracht de orde te herstellen, maakte geen indruk op de hertog van Alva (1507-1582) die door Filips II met een leger naar de Nederlanden was gestuurd. De hertog meende dat de orde alleen maar was hersteld, omdat iedereen bang was voor zijn komst. Velen gingen in ballingschap, ook de prins van Oranje. In een brief aan koning Filips II verklaarde hij al zijn functies neer te leggen.

4. Oranje en zijn medestanders maakten uitgebreid gebruik van de drukpers om de inwoners van de Lage Landen voor hun standpunt te winnen. De prins kreeg natuurlijk lang niet alles onder ogen wat er verscheen. *Verklaers ende wtschrift des [...] heere, heer Willem, prince van Oranien &c. ende zijner excellentien noot-sakelicke defensie teghen den dvca de Alba* [Keulen: G. Hirtshorn, 1568] (Leiden, Universiteitsbibliotheek, THYSPF 156).
5. Paulus Buys (1531-1594), stadssecretaris van Leiden 1561-1572 en sedert 1572 landsadvocaat van Holland, medestander en steunpilaar van de prins. Hier als curator van de Leidse universiteit (Leiden, Universiteitsbibliotheek, Prentenkabinet, BN 264).

Alva richtte een bijzondere strafrechtbank op, die hijzelf voorzat, de Raad van Be-roerten. De 1100 doodvonnissen die de rechtbank uitsprak, leverde haar al snel de bij-naam 'Bloedraad' op. Voor Alva waren niet alleen de Beeldenstormers schuldig, maar allen die zich niet hadden verzet tegen de ongeregelde heden. Ook de prins van Oranje werd voor deze rechtbank gedaagd en schuldig bevonden. Verbanning en verbeurd-verklaring van zijn goederen waren zijn straf.

Oranje kon toen niet anders dan letterlijk in het geweer komen. Enerzijds om op te komen voor zijn eigen eer en belangen, anderzijds zag hij het als zijn taak in het veld

te treden voor de belangen van de Nederlanden. Zo schreef hij koningin Elisabeth van Engeland dat Alva de privileges van de Lage Landen vertrapte en dat zij hem vooral niet moest geloven.¹⁴ In maart 1568 verzekerde hij de inwoners van de Nederlanden dat hij het land zou binnenvallen om hun vrijheden te verdedigen en hij riep hen dan ook op hem te ondersteunen (afb. 4). Lodewijk van Nassau, de broer van de prins, wist bij zijn inval in Groningen een succes te halen bij Heiligerlee, 23 mei 1568, waarmee we de Tachtigjarige Oorlog laten beginnen.

Om binnen- en buitenland duidelijk te maken wie er de baas was, liet Alva op 7 juni de graven van Egmond en Horn op de Grote Markt in Brussel onthoofden. De verontwaardiging was groot, de angst nog groter. De bendes van Lodewijk werden onder Alva's eigen leiding in de pan gehakt. Daar was het leger waarmee Oranje het waagde Brabant binnen te vallen te groot voor. Alva ging een veldslag uit de weg, maar schaduwde met zijn troepen de manschappen van de prins. Hij wist echter de achterhoede van Oranje grote schade toe te brengen toen deze met zijn leger de rivier de Gete overstak. Door geldgebrek gedwongen dankte Oranje zijn troepen, of wat daarvan over was, in Frankrijk af.

Met zijn broer Lodewijk diende Oranje op eigen kosten korte tijd in het leger van de Franse protestanten, de hugenoten. In ruil daarvoor zouden zij hem, als de situatie gunstig was, op hun beurt op eigen kosten ondersteunen. Hun leider, Gaspar de Coligny, zou de prins aangeraden hebben om zijn aanhangers die een goed heenkomen op zee hadden gezocht van zogeheten kaperbrieven te voorzien. Als hij zich met zo'n vloot van vrijbuiters van Holland en Zeeland meester zou weten te maken, zou het voor de koning onmogelijk zijn hem daaruit weer te verdrijven.¹⁵ De prins bleef corresponderen met staatshoofden en hoge edelen in het buitenland, en met hoge edelen en vooraanstaande burgers in de Lage Landen zelf, met name in zijn (voormalige) stadhoudersschappen. Verschillende inwoners van Leiden speelden daarbij een rol. In november 1569 moest de Leidse stadspensionaris Paulus Buys (afb. 5) in Brussel de vergadering van de Staten-Generaal bijwonen waar Alva toestemming eiste voor de heffing van de Tiende Penning. Na afloop is Buys, op eigen houtje, in het geheim naar de Dillenburg gereisd om de prins in te lichten over de stemming die in de Staten en onder de mensen leefde.¹⁶ Op 22 april 1570 gaf de prins de opdracht aan Buys, aan de Delftse advocaat Nicolaas Camerling en de edelman Adriaan van Swieten – die al in 1565 door Oranje was benoemd als heemraad van Rijnland – om steden ertoe over te halen zijn kant te kiezen.¹⁷ De prins had ook de steun van Pieter Adriaensz. van der Werff, wiens vader in 1534 in Haarlem was onthoofd vanwege zijn doperse geloof. Samen met de eerdergenoemde Jurriaan Ypesz., de eerste predikant van Leiden uit 1567,

haalde Van der Werff in 1571 in het Westland geld op voor de prins.¹⁸ Er is een brief van de prins gedateerd 26 december 1571 aan een (uiteraard ondergedoken) predikant in Enkhuizen met een verzoek om steun aan vier mannen wier komst hij aankondigt, onder hen Willem Jan Reyersz. van Heemskerk, burgemeester van Leiden. Wat zij moesten doen is onbekend, misschien zich meester maken van Enkhuizen?¹⁹

De Opstand in Holland in 1572

Op 1 april 1572 namen de Watergeuzen Den Briel. De prins was aanvankelijk verongelijkt: ze waren te vroeg. Ze hadden moeten wachten met hun actie totdat zijn broer Lodewijk de Nederlanden vanuit het zuiden was binnengevallen en hij vanuit het oosten met zijn hoofdleger. In een brief van 22 april 1572 gaf hij als commentaar dat ze hem wel eens beter hadden mogen informeren. De brief was gericht aan inwoners en burgemeesters van Gouda. Omdat de prins zijn hele vermogen in de veldtocht van 1568 had gestoken, was het geld nu op. Dus riep hij die van Gouda op om ruimhartig, naar vermogen, geld te geven: 'want God heeft het geld geschapen voor noodgevalen als deze.'²⁰ De brief heeft de burgemeesters van Gouda bereikt op 7 mei, maar ze waren zo regeringsgezind dat ze hem ongeopend naar de hertog van Alva hebben doorgestuurd. Daardoor is de brief bewaard gebleven – een van de honderden die er moeten zijn geweest, maar die uit veiligheidsoverwegingen zijn vernietigd.

In ons deel van Holland was de eerdergenoemde edelman Adriaan van Swieten een drijvende kracht. Hij kwam regelmatig met Paulus Buys bijeen om te overleggen. Van Swieten was aanwezig bij de inname van Den Briel. Op 19 juni wist hij Oudewater te verrassen, op 20 juni Woerden en weer een dag later maakte hij zich meester van de stad en het kasteel van Gouda. Door zijn contacten met Buys volgde Leiden op 25 juni, zonder dat er een speciaal verdrag van overgang aan te pas hoefde te komen.²¹ Toen voltrok zich ook in de Staten van Holland een scheiding der geesten. Vermoedelijk op initiatief van de prins zelf riep Dordrecht de afgevaardigden bijeen van de steden die zich voor Oranje verklaard hadden. Daar was ook Leiden bij, vertegenwoordigd door Paulus Buys.

De Statenvergadering in Dordrecht is bekend geworden als de eerste vrije Statenvergadering, omdat de Staten op eigen gezag waren bijeengekomen. Het bijzondere van deze Statenvergadering was dat ze de prins van Oranje als stadhouder van de koning erkende, terwijl de prins zelf in 1567 ontslag had genomen uit zijn functies. Juridisch was de erkenning dus niet steekhoudend, maar in de praktijk werd de prins al spoedig algemeen als de stadhouder gezien. De vertegenwoordiger van de prins, Marx van Sint-Aldegonde, herhaalde diens standpunt dat zowel de rooms-katholieken

als de gereformeerden vrijheid van godsdienst dienden te krijgen. In feite kreeg de prins nu het bestuur over het gewest opgedragen, met de Staten als controlerende instantie. Zowel prins als Staten vergrootten daarmee hun eigen bevoegdheden, die vervolgens alleen maar zouden toenemen.

Staannde de vergadering trok de hertog van Alva het regiment dat Rotterdam, Schiedam en Delfshaven bezette uit deze steden terug. Rotterdam en Schiedam sloten zich onmiddellijk aan bij de prinsgezinde Staten van Holland. De hertog trok zijn regiment terug omdat Lodewijk van Nassau op 24 mei in Henegouwen de stad Bergen had ingenomen. Bovendien verwachtte de hertog een tweede inval van Oranje. Is het niet een kapitale fout van Alva geweest om twee steden die hij vast in handen had zomaar op te geven voor een invasie die nog moest komen? Alva lijkt beducht te zijn geweest voor die tweede inval; kennelijk had Oranje het in 1568 nog niet zo slecht gedaan. Evenals bij de eerste veldtocht richtte de prins zich direct op het hart van het land: Brabant. Anders dan in 1568 waren er nu een paar steden die de poorten voor de prins openden: Diest en Mechelen. Medestanders speelden hem Oudenaarde en Dendermonde in handen. De prins had ook zijn hoop gesteld op de hugenoten, de Franse protestanten, die hem nu op hun beurt zouden ondersteunen. Maar in de nacht van 23 op 24 augustus en de daaropvolgende dagen werden duizenden hugenoten op last van het Franse hof om het leven gebracht. Verstoken van protestantse hulp uit Frankrijk zette de prins koers naar Bergen om zijn broer te ontzetten. Nadat dit was mislukt schreven Hollandse edelen op 13 oktober aan de prins om over te komen en persoonlijk te voorzien in het landsbelang, waarmee zij het belang van Holland bedoelden. Onder die edelen bevonden zich de Leidenaar Jacob van der Does en zijn neef Jan van der Does, heer van Noordwijk.²²

In Holland

De prins reisde over Kampen en de Zuiderzee naar Enkhuizen en kwam er op 21 oktober aan. De rest van de maand bleef hij in Alkmaar en het Noorderkwartier, waar hij Diederik Sonoy aanstelde als zijn plaatsvervanger. Op 1 november kwam hij in Haarlem, waar hij op de 3e een Statenvergadering had uitgeschreven. Omdat Amsterdam stevig vasthield aan de koning, kwam de prins vanuit Haarlem naar Leiden. Hier verbleef hij van 6 tot 13 november, deels in gezelschap van Willem van der Marck, graaf van Lumey, die zijn plaatsvervanger in Zuid-Holland was geweest. Hierna vestigde de prins zich in Delft om van daaruit leiding te geven aan de Opstand. Den Haag was geen optie omdat dit geen versterkte stad was en bovendien in handen van de koningsgetrouwen.

6. Prent op het martelaarschap van de Delftse geestelijke Cornelis Musius (1500-1572), om het leven gebracht in Leiden op 10 december 1572 (Leiden, Universiteitsbibliotheek, Singer 21706).

In de jaren die nu volgen is de prins, samen met de Staten van Holland en Zeeland, de grote organisator van de verdediging van dat stipje op de wereldbol tegen wat toen de grootste macht van de westerse wereld was. De Staten van Holland omvatten sinds de eerste vrije Statenvergadering niet langer alleen de zes grote steden van Holland. Ook de kleinere waren welkom, zodat uiteindelijk maar liefst achttien steden zitting hadden. Oranje wilde een nog groter draagvlak creëren door in de steden ook de gilden en de schutterijen bij de beraadslaging te betrekken, maar daarmee gingen de Staten niet akkoord.²³

Hoe moest het nu met de geloofsvervolging? Een van de adviezen aan de prins luidde dat, als hij kans van slagen wilde hebben, hij overal aan de verschillende religies de vrije oefening van godsdienst moest toestaan. Niet alleen aan de rooms-katholieken en gereformeerden, maar ook aan de lutheranen en doopsgezinden. Hij moest zijn aanhang winnen onder de gevestigden in het land zelf, met name van degenen die het bestuur in handen hielden.²⁴ Zo kondigde hij al op 13 juli 1572 een vrijgeleide af voor alle geestelijke personen en plaatsen en hun goederen in Holland. Dit schrijven is alleen bekend uit het aflezingsboek van Leiden, het boek met de maatregelen die van de pui van het stadhuis hier zijn voorgelezen.²⁵

Deze opvattingen van de prins waren nobel, maar zijn gezag reikte niet zover dat al zijn eigen troepen of plaatsvervangers hem gehoorzaamden. In Holland was Lumey verantwoordelijk voor de marteldood van 19 geestelijken die inmiddels ook bij de protestanten bekendstaan als de ‘martelaren van Gorinchem’. In het Noorderkwartier maakte Sonoy zich zo berucht door zijn acties tegen katholieken dat de stadsbesturen herhaaldelijk bij de prins op zijn vervanging aandrongen. De prins gaf daar niet aan toe omdat Sonoy als militair de drijvende kracht was achter de verdediging van het Noorderkwartier – hij kon niet zonder hem.²⁶ Het leek erop dat waar de prins zelf aanwezig was, in Delft, de katholieken zijn bijzondere bescherming genoten. Desondanks kreeg Cornelis Musius, een eminent rooms-katholiek geestelijke, schrijver en patroon van de beeldende kunsten, aan tafel bij de prins zulke verwensingen naar zijn hoofd geslingerd, zonder dat deze ingreep, dat hij zich in Delft niet langer veilig voelde (afb. 6). Bij een poging uit te wijken naar Den Haag viel hij in handen van manschappen van Lumey. Een inderhaast bezorgde vrijgeleide van de prins mocht niet meer baten. Hier in Leiden vond Musius’ leven een gruwelijk einde op de koude winteravond van 10 december 1572.²⁷ Een paar jaar geleden hebben we in de Pieterskerk een gedenksteen onthuld voor Jan van Hout. Het zou getuigen van rechtvaardigheidsgevoel en morele moed als we ook een gedenksteen voor Cornelis Musius zouden plaatsen.

Haarlem en Alkmaar

De eerste taak voor de prins was het ontzet van Haarlem, dat vanaf december 1572 werd belegerd. Op 19 december 1572 gaf hij bevel aan de inwoners Zuid-Holland dat elke derde man tussen de 18 en 60 jaar onder de wapenen moest komen. Haarlem hield het lang vol door de hardnekkige verdediging en door de ligging aan het Haarlemmermeer waardoor de stad telkens bevoorraadt kon worden. Pas toen met steun van schepen uit het koningsgezinde Amsterdam de prinsenvloot van Oranje was ver-

slagen, begon de situatie voor de stad nijpend te worden. Op 8 juni 1572 kwam Oranje naar Leiden om van hieruit nog beter leiding aan de strijd te geven. Zijn medestanders wisten hem ervan te weerhouden om zelf de troepen aan te voeren. In de slag op het Manpad bleek het prinsenvoetleger opnieuw geen partij voor de geregelde koninklijke troepen. Op 12 juli gaf Haarlem zich uitgeput over. De bevolking bleef gespaard, maar het garnizoen werd om het leven gebracht. Toch was het een schijnoverwinning. Het beleg had ook het koninklijke leger vele slachtoffers gekost, mogelijk zo'n 8000. Onder hen waren vele geboren Spanjaarden, die kwalitatief altijd de kern van de legermacht uitmaakten. Bovendien begonnen de mannen te muiten en het kostte de legerleiding de grootste moeite om deze muitertroepen de kop in te drukken.

De populariteit van de prins beleefde een dieptepunt na het mislukken van het ontzet van Haarlem. De bevolking van Delft kwam in opstand tegen de aanwezige katholieken. De Delvenars beschouwden de nederlaag bij Haarlem als een straf voor het in Delft toelaten van de rooms-katholieke eredienst.²⁸ Ook in Leiden werd er luid gemord tegen de prins.²⁹ Wel wisten de troepen van de prins bij overrompeling Geertuidenberg te verrassen. De vraag was nu waar de vijand zijn volgende doel zou stellen: zou het Alkmaar zijn of Leiden? Al in maart 1573, nog tijdens het beleg van Haarlem, had de prins Alkmaar gewaarschuwd voor een dreigende aanslag.³⁰ Daarnaast gaf hij ook toen al herhaaldelijk opdrachten voor de fortificatie van Leiden.³¹ Hier deed zich de vervelende complicatie voor dat de gouverneur van de stad, de Franse militair De Noyelles, voortdurend in conflict verkeerde met de burgemeesters.³² Op 13 juli 1573, daags na de val van Haarlem, had de prins Jacob Cabeljauw tot superintendant van Alkmaar benoemd. Cabeljauw werd de Janus Dousa van Alkmaar. Een paar dagen later beval de prins zijn bevelhebber Sonoy om Alkmaar te versterken in overleg met de Staten van het Noorderkwartier.

Sonoy en de zijnen wilden weleens weten hoe het nu zat met buitenlandse steun – was dit wel vol te houden, zo'n ongelijke strijd? De prins antwoordde de Noord-Hollanders dat de strijd om Haarlem de vijand heel veel mensenlevens had gekost en handenvol geld. En er waren nog zoveel andere steden die de Spanjaarden eronder moesten zien te krijgen. Dit zou voor hen een ondoenlijk zaak zijn als de opstandelingen zouden volhouden. Bovendien schreef de prins dat 'wy metten alderoppersten Potentaet der potentaten alsulken vasten verbond hebben gemaekt, dat wy geheel versekerd sijn, dat wy en alle degene, die vastelijk daerop betrouwen, door syne geweldige en machtige hand ten lesten noch ontset sullen worden.'³³ Alle weerbare mannen uit het Noorderkwartier werden opgetrommeld.³⁴ Op 9 september gaf Sonoy in naam van Oranje het bevel de dijken door te steken waardoor de omgeving van Alkmaar on-

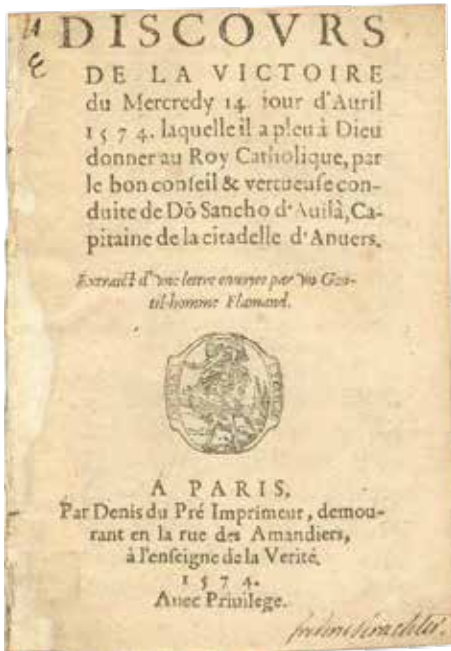
der water kwam te staan. Uit vrees voor het wassende water gaven de belegeraars het beleg op en zo begon bij Alkmaar de victorie, op 8 oktober 1573. Een paar dagen later versloeg een prinsenvloot in een driedaagse zeeslag op de Zuiderzee een koninklijke vloot onder 's konings stadhouder Boussu. De prinsenvloot beheerste nu, naast de Zeeuwse wateren, ook de Zuiderzee.

Het eerste beleg van Leiden

Al in de aanloop naar het beleg en ontzet van Leiden moest de prins herhaaldelijk ingrijpen, ook in eigen gelederen. In augustus 1573 maakten soldaten uit een compagnie Fransen zich schuldig aan een groepsverkrachting van een jonge vrouw.³⁵ In oktober was er bij herhaling sprake van wangedrag door het garnizoen.³⁶ Van wat er in het vijandelijke kamp voorviel, was de prins altijd goed op de hoogte door spionnen en sympathisanten. Op 8 november waarschuwde hij de stad dat de vijand een aanslag op Leiden voorbereidde.³⁷

Aan het einde van het jaar verliet de hertog van Alva het land. Zijn opvolger was een Catalaan, Don Luis de Requesens (1574-1576). Hij moest door een gematigder opstelling de door Alva gemaakte schade herstellen. Requesens schafte de Raad van Beroerten af en deed verder geen pogingen de Tiende Penning in te voeren. Eenmaal hier gearriveerd, verbaasde hij zich over de enorme hoeveelheid water in onze gewesten. 'Het zijn allemaal eilanden,' moet hij eens hebben uitgeroepen. Dat inziende was hij, anders dan Alva, wel bereid gesprekken aan te gaan met de 'rebellens'. Maar daarnaast liet hij het kleine opstandige gebied toch op verschillende punten tegelijk aanpakken. Deze nieuwe gouverneur-generaal werd dus ook een geduchte tegenstander van de prins van Oranje.

Voor het zogenaamde eerste beleg van Leiden treffen we de prins aan als organisator van het ontzet vanuit Delft. Maar er was nog een ander belangrijk strijdtoneel: Zeeland. Zoals Leiden was omsingeld door het koninklijke leger, zo hielden de prinsenvloot en de mannen van Oranje de stad Middelburg in de tang, hardnekkig verdedigd door Cristóbal de Mondragón. De prins kwam zelf naar Zeeland om met zijn persoonlijke diplomatie Mondragón ertoe te bewegen de stad op eervolle wijze over te geven. Dat gebeurde op 18 februari 1574. De Middelburgse doopsgezinden, die principieel geen eden wensten af te leggen, kregen van de prins toestemming om dan met een belofte te volstaan. Het was opnieuw een verbreding van zijn draagvlak. De vrijgekomen schepen en manschappen konden nu in Zuid-Holland bij Leidens ontzet gebruikt worden. Eind maart 1574 reisde de prins via Dordrecht weer terug naar Holland.

7. De gebeurtenissen in de Nederlanden werden ook in de omringende landen op de voet gevolgd. Dit is een Franstalig verslag van de overwinning van Sancho Dávila, bevelhebber van de citadel van Antwerpen, op de legers van Lodewijk en Hendrik van Nassau in de Slag bij Mook (24 april 1574) (Parijs, 1574) (Leiden, Universiteitsbibliotheek, 20651 D 38).

Inmiddels waren de broers van de prins drukdoende opnieuw een invasieleger te vormen om daarmee de koninklijke legers van Leiden weg te lokken. Lodewijk en Hendrik van Nassau vielen beiden in de Slag bij Mook op 24 april 1574. De koninklijke troepen waren inderdaad van Leiden weggetrokken om hun het hoofd te bieden, maar Spaanse troepen uit Antwerpen, onder leiding van Sancho Dávila, hadden de bendes van de Nassaus al verslagen toen de hulptroepen van rondom Leiden pas halverwege waren (afb. 7). Lodewijk had de

prins laten weten dat hij zou proberen door te stoten naar de grote rivieren om zich in Holland bij hem aan te sluiten. Van 21 april dateert een brief van de prins uit Zaltbommel aan het Leidse stadsbestuur, dat toen van de belegeraars verlost was. In Zaltbommel had de prins nog hoop daar snel de troepen te mogen ontvangen en zijn broer in de armen te kunnen sluiten. Toen zijn broer en ook berichten uitbleven, realiseerde hij zich dat er iets helemaal fout moest zijn gelopen – dramatische momenten voor de prins die dagenlang terneergeslagen was door dit verlies.

Faliekant mis ging het ook bij de koninklijke troepen, die na hun overwinning bij Mook aan het muiten sloegen. Ze trokken naar Antwerpen, in de hoop daar te plunderen. Uit vrees dat een pas gevormd vlooteskader in Antwerpen in handen van de muiters zou vallen, liet Requesens dit eskader van wal steken en iets stroomafwaarts van de stad voor anker gaan. Dat was buiten de Zeeuwen gerekend, die er onmiddellijk op af trokken, een deel van de schepen tot zinken brachten en de overige buitmaakten.³⁸ Het is een typisch voorbeeld van hoe op het strijdtoneel alles met alles samenhangt. Het overwicht op zee en de binnenwateren bleef aan de prinsenvloot. Dat was des te belangrijker omdat in 1574 het gerucht ging dat de koning in Spanje een grote vloot aan het uitrusten was, die de Nederlanden moest veroveren. Want ook Filips II

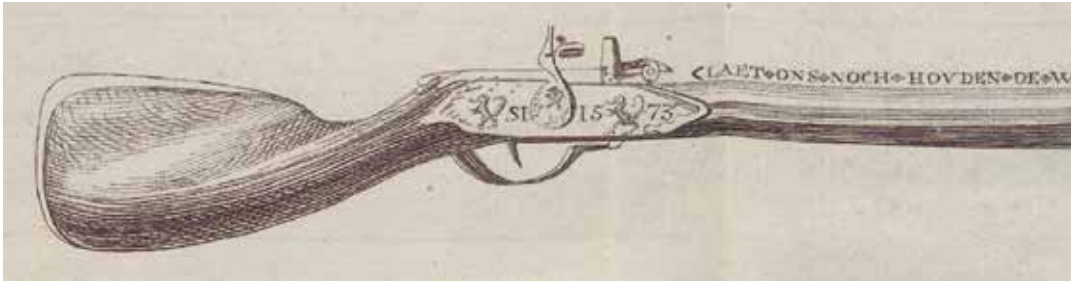

was tot het inzicht gekomen dat het zonder maritieme ondersteuning niet ging. De prins moest dus tevens rekening houden met de komst van een dergelijke armada. Gelukkig voor de opstandelingen is de hele onderneming mislukt, enerzijds doordat er besmettelijke ziekten uitbraken (men telde 7000 doden, onder wie de admiraal), anderzijds door geldgebrek.³⁹ In Nederland is dit gegeven weinig bekend, maar het betekende voor de prins en zijn medestanders dat zij zich op de strijd in Holland en Zeeland konden concentreren.

Het tweede beleg van Leiden

De prins was eind mei weer volop bezig de verdediging van Leiden te organiseren. Op 29 mei 1574 drong hij er bij de stad op aan de belegering minstens drie maanden vol te houden, waarop hij per kerende post een positief antwoord kreeg. Op 12 augustus liet hij het stadsbestuur weten van het plan de dijken langs de Maas en de Hollandse IJssel door te steken. Het ging beroerd met de strijd en de prins zelf leek te bezwijken onder de werkdruk en de slechte vooruitzichten; men sprak van 'melancholie' of 'neerslachtigheid'. Van 11 augustus tot begin september was de prins echter wel degelijk ziek en lag hij met koorts te bed in Rotterdam. Je zou verwachten dat landsadvocaat Buys en de Staten het beleid met onverminderde kracht zouden voortzetten, maar op 21 augustus schreef het Leidse stadsbestuur aan de prins over hun tekort aan levensmiddelen en klaagde in geen tijden bericht van de Staten van Holland te hebben gehad.⁴⁰ Was de prins dan toch telkens alleen de drijvende kracht? Het gerucht ging zelfs dat de prins was overleden, een gerucht dat ook Leiden bereikte. Hierover wilde de stad zekerheid hebben, dus waagden twee dappere vrijwilligers de gevaarlijke tocht tussen de vijandelijke linies door. Op 28 augustus werden ze bij de prins in Rotterdam toegelaten en konden ze vaststellen dat hij nog in leven was.⁴¹

Naar de overlevering wil, kreeg de prins nieuwe moed toen hij hoorde dat Leiden het nog hield! Hij nam opnieuw met vaste hand de leiding van de organisatie van het ontzet. Op 7 september schreef hij een brief aan de burgers, de kapiteins van de schutterij en de magistraat van Leiden om vol te houden.⁴² Twee dagen later richtte Jan van der Does een brief aan de prins, waarin hij een onthutsend beeld gaf van de wankelmoedigheid van het merendeel van het stadsbestuur (afb. 8 en 9).⁴³ Het moet Oranje volkomen duidelijk zijn geweest dat het alleen aan haviken als Jan van der Does en Jan van Hout te danken was dat Leiden behouden bleef voor de vaderlandse zaak. Dat omgekeerd de opstandelingen zeer op de prins gesteld waren, was ook de vijand bekend. Die probeerde de prins in diskrediet te brengen door hem als buitenlander af te schilderen of door op zijn tekortschieten te wijzen.⁴⁴

9. Het vuursteengeweer beschouwd als dat van Jan der Does , met de spreuk: LAET ONS NOCH HOVDEN DE WAPENEN IN HANDE OP DAT DE NAEM VAN VRIE LANDE NIET EN GEDIE TOT GROOTE SCHANDE. Uit: Joannes le Francq van Berkhey, *Beschrifving van een aanmerkelijke snaphaan, met het wapen en spreuk der heeren van der Does Noortwyk, van anno 1573* (Leiden, ca. 1774) (Leiden, Universiteitsbibliotheek, Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1206 E 30).

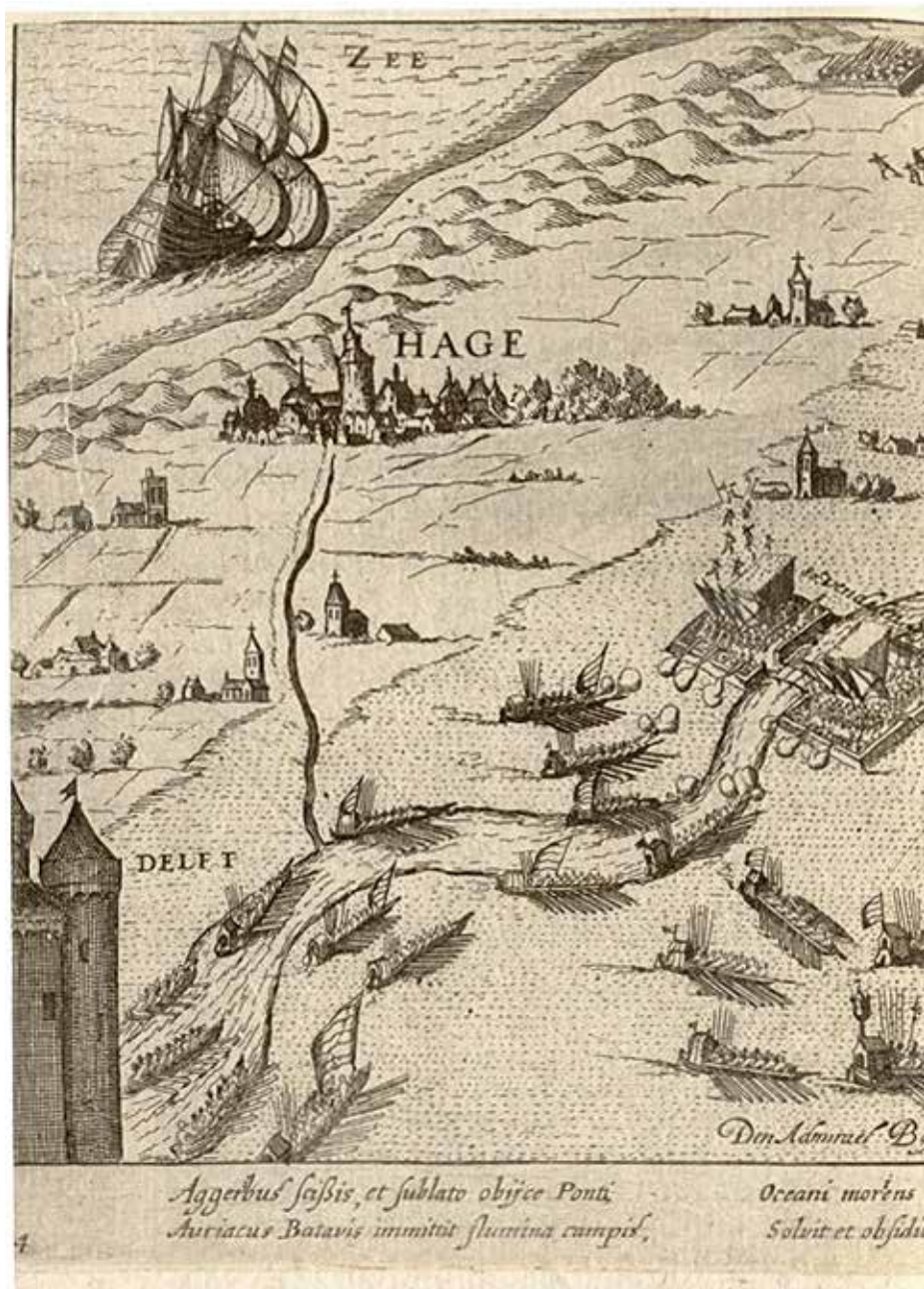
8. De jonge Jan van der Does (1545-1604), vier jaar voor het beleg, waarin hij zich als verdediger van Leiden zou onderscheiden. Hij schreef ook gedichten in het Latijn, vandaar zijn lijfspreuk bovenaan: Zoet voor alle dingen zijn mij de muzen (Leiden, Universiteitsbibliotheek, Prentenkabinet, BN 446).

Ik hoef u niet in herinnering te roepen hoe moeilijk die risicovolle beslissing is geweest om de dijken te verlagen en het rivierwater binnen te laten. Hoe moeizaam het ontzet van de stad door middel van de inundaties is geweest.⁴⁵ Hoe Oranje en Paulus Buys in eigen persoon op 3 en 4 augustus op de dijk bij Capelle aan de IJssel aanwezig waren om met hun gezag het doorgraven mogelijk te maken. Hoe twijfelachtig het was of het water de stad wel zou bereiken met de Landscheiding, de Groeneweg en de Voorweg, die als drie drempels het water tegenhielden. Hoe de ontzettingspoging van Boisot en de zijnen dreigde vast te lopen op de goed georganiseerde tegenstand van de vijand. Toen was het de prinsgezinde Pieter Wasteels, nota bene een voormalig pensionaris van Mechelen(!), die op onderzoek uitging naar een alternatieve vaarroute naar de stad. En hij trof inderdaad wat boeren die hem die weg wezen, maar die kennelijk niet het besef of de lust hadden gehad dit uit eigen beweging aan de belegeraars te melden. Hoogtepunt voorafgaand aan het ontzet was het bezoek van de prins zelf aan de prinsenvloot op de Noord-Aa. Kanongebulder, vreugdeschoten en gejuich verwelkomden niet alleen de prins, maar meldden ook de stad en de vijand dat het ontzet op handen leek te zijn. De prins beval nog aan om in de strijd om de wegen en dijken deze te bezaaien met voetangels, zodat ze voor de vijand onbegaanbaar werden. Oorlog is oorlog en het hielp. Het bleef echter kantje boord, zodat de prins zich wanhopig afvroeg of het zou lukken. Die derde oktober woonde hij 's middags in Delft in de Église Wallonne de kerkdienst bij. Daar kreeg hij een briefje aangereikt met het bericht dat Leiden was ontzet. Hij bewaarde zijn geduld en liet de predikant pas na het einde van de dienst het bericht voorlezen (afb. 10).

Leiden ontzet, Holland gered?

In 1924 onthulden koningin Wilhelmina en prins Hendrik het monument ter nagedachtenis van de helden van het ontzet (afb. 11). Op dat monument staat de spreuk: Leiden ontzet, Holland gered. Klopt dat? Als Leiden gevallen was, zoals Haarlem,

10. De prinsenvloot nadert over het onder water gezette land de stad Leiden. Veel van deze afbeeldingen zijn achteraf vervaardigd. Zelfs wanneer de geografie aardig klopt, zoals hier, valt het verloop van het ontzet aan de hand van de prenten niet stap voor stap te illustreren. De eigenaar van deze prent heeft hem destijds in een pamfletje ingeplakt om te voorkomen dat hij zoek zou raken (Leiden, Universiteitsbibliotheek, THYSPF 224).

11. Het monument met opschrift 'Leiden gered, Holland ontzet', bij het Plantsoen te Leiden, onthuld door koningin Wilhelmina en prins Hendrik op 3 oktober 1924. Bovenaan Willem van Oranje. Onder hem, van links naar rechts: Boisot, Dousa, Van Hout. Rechts prof. dr. P.J. Blok, hoogleraar vaderlandse geschiedenis te Leiden, die onder andere een biografie van Willem van Oranje heeft geschreven (Leiden, Erfgoed Leiden en omstreken).

zou de stad hetzelfde lot hebben ondergaan, of misschien erger. En dan zou het er voor de Opstand nog benarder hebben uitgezien. Maar zou ook de Opstand zelf verloren zijn geweest? In zijn brief aan de bevelhebbers in Alkmaar had de prins erop gewezen dat het voor de vijand een onmogelijke taak moest zijn al die Hollandse en Zeeuwse steden stuk voor stuk in te sluiten, te belegeren en te veroveren. Dus wie weet, zou men ook na de val van Leiden de strijd hebben kunnen voortzetten.

Anderzijds, nu Leiden gered was, betekende dat evenmin dat Holland gered was. Niemand die zich dat beter realiseerde dan Oranje zelf. Daags na het ontzet bezocht hij de uitgeputte stad. Hij zal ongetwijfeld met vreugde zijn begroet, maar de situatie was zo dramatisch dat er geen aanleiding was voor publiek feestvertoon. Op 5 oktober drong hij er bij de Staten van Holland op aan om de bevrijders van Leiden, het bootsvolk, onmiddellijk te betalen en zo te stimuleren beschikbaar te blijven voor de strijd.⁴⁶ Twee dagen later schreef hij de Staten opnieuw, ditmaal met het verzoek om, gezien de hoge nood, meer levensmiddelen en geld naar Leiden te sturen.⁴⁷ Hij

T En waer saecke (ghoede vrienden) dat v luyder

Ooghen by den Spaengarden onsen alghemeynen vanden verblint hoet / ende souden seyt be-
 noochheit waren gheuest : Soudt ghy luyden ouer langhe tijt ghemeynt en metter waerheyt beuon-
 den moghen hebben / dat v de selue onse vanden (die v luyden niet anders en besighen dan als Instru-
 menten tot qualich waren / ende bederfisse deser landen) niet dan byllen ende rooch souchen te ver-
 coopen. Welck innemro nu ten laetsten v luyden bekent moet zyn / waer wi metter hulpen Gooeds alle
 heure ghecoemde machten (daer op sy hem so Trotselichen vertrouden) tot schanden ghemeynt ende
 wech ghebruyt hebben : doende tegghens den waen van ghenouch alle de werlt / de Stadt van Leyde
 (die in de vierterste noot ende ellende ghemeynt was) ontfet en seueres niet prouande. Daer van wy v
 luyden wiider zouden schijuen so wy niet en wisten / iae versekeret en waren dat v deur de mont van
 onsen vanden zelve (die wy wel weten dat ghy luyden in dien beter gheloue sult toe schijuen) zulc
 ghenouchsaem onderrechtunge sal gheschieden. En hoe wel wy met veel woerden tualich waren de-
 ser lande gansselich zoude moge betwijfen / alleneijche zynen Oorspronck te nemt deur v luyder hert-
 nechicheyt : so willic wy selue nochtans niet alleentich naer laten / mer oock ghaansselich vergheten
 ende met v luyden in rechter liefden ende eendracht vereenighen : soe ghy luyden van voorsghaende
 quaet wilt af slaen / ende ghedenckende die sobere staet daer ghy luyden v seluen in vint / als van de
 nauigatie / mer tegghenslaende wy v waters ghenouch hettel tot uwen voorsede ghebenthen toe te
 senden) soe zeer veruozent funde datter voer v luyde bliuende de saecke in staete als die tegghenwoor-
 delijchen zyn / weynich hoope van beternisse es / welck onghetwijfelyc soe ghy luyden in v quaet wilt
 volgheden tot Eger sal dijn : het middel dat v luyden tegghenwoordelijchen verlicent es niet en laet
 verby ghaen : Sijnde den moelosen en verflaghen vlander tegghenwoordelijche uwe poorten omme
 met ons in set en verbonst te vereenighen / welck cyntelijchen oorsaecke soude zyn van twehaeren / soe
 wel van v luyden als van tghansche landt van hollandt : en ontwijffelijchen tot voerder vrede ende een-
 dacht der Nederlandtse prouincie soude moghen tenderen. Des wy v luyden breder gheuen te be-
 dencken : en verhoopen dat ghy luyden een maet en afgrijffen en groet wel voer den listighen vlander
 (die niet en soucht dan de bederfisse van alle desen landen hem zelve metten sloof van dien te lacu-
 ptereren ende uwe Stede ten laetsten in stercken van alle uwe ghetrouwe diensien hem betrefsen
 te plonderen en Rouen / sulc hy met die van Antwerpen enlengs heeft gheleest) sult nemen. Soe ghy
 luyden innemro niet en hunt onthemen dat ghy luyden by tijden van den herzoghe van Alue Regens
 de ongheloochde Prictien van den .xx. en hondersten penninge / wel de heftichste v luyden hebt ghe-
 opposert : wilt daer om niet laeten ter wijlen ghy middel hebt v seluen ende tghansche landt vryhe-
 den te vendiceren / op dat ghy luyden niet iue vrouwen ende kinderen in gheen voerder desolatie v an-
 ders Apparmentelichen ouer thoofst hanghende en sult comen. Des ich midt desen Potestere van my
 seluen tegghens v luyden als een mede Edeimaet deser landen ghequereut hebben : ende dat de saecke
 van v luyder ende meer anderen bederfisse by v luyden staende es. In Leyden desen vijghden
 Octobrio Anno. 1574

*Roel
1574*

**W. E. ghoede ende ghetrentre vrandt inden ghy desen
 myne vermaninghe aenwaert en in tijt waer neemt,**

12. Louis de Boisot, *Ten waer saecke (ghoede vrienden)* ... – (Leiden. [1574]), een klein blaadje van nog geen hand groot, gedateerd 5 oktober 1574, waarin hij de Amsterdammers oproept zich aan de kant van de Opstand te stellen. Jan van Hout-kenner Karel Bostoen verzekert ons dat de opsteller van de tekst niemand anders kan zijn geweest dan Jan van Hout (Leiden, Universitaire Bibliotheken, THYSPF 222).

gaf ook opdracht tot het herstellen en uitbreiden van de fortificaties, want de vijand was nu wel op afstand, maar niet ver weg – een derde beleg was niet denkbeeldig. Hij bevestigde Jacob en Johan van der Does als opperbevelhebbers van de stad. Op 14 oktober, daags voor hij de stad verliet, verzette hij de wet. De meesten van de oude bewindvoerders, op wier trouw geen staat te maken viel, kregen hun ontslag. Pieter Adriaensz. van der Werff behoorde niet langer tot de nieuwe burgemeesters, vroedschappen en schepenen. De prins benoemde zelfs enkele vroedschappen van buiten

Leiden en nam nota van het protest van het gerecht van Leiden hiertegen.⁴⁸ Vanuit Delft schreef de prins aan de inwoners van Amsterdam om zich bij hem aan te sluiten. De brief van de prins werd gedrukt en in Amsterdam verspreid. Op naam van Louis Boisot verscheen ook zo'n pamfletje, maar Karel Bostoen verzekerde mij dat dit door niemand anders kan zijn geschreven dan door de Leidse stadssecretaris Jan van Hout (afb. 12). Om Amsterdam aan hun zijde te krijgen, zouden echter drastischer maatregelen nodig zijn.⁴⁹

De prins realiseerde zich ook dat hij meer bevoegdheden nodig had om de strijd te kunnen voortzetten. Op 20 oktober liet hij de Staten weten dat hij op politiek en militair terrein beslist meer macht wenste, omdat hij zich anders genoodzaakt zag het land te verlaten en zich op zijn goederen in Duitsland terug te trekken.⁵⁰ Op 12 november kwamen de Staten hem op politiek terrein tegemoet, maar de financiële steun waarom de prins vroeg, was hen te hoog.⁵¹ Oranje bleef op zijn stuk staan en kreeg zijn geld. Werkelijk armslag kreeg hij pas op 11 juli 1575 toen de Staten van Holland hem de 'Hoge Overheid' opdroegen, dat wil zeggen het hoogste gezag zolang de oorlog zou duren. Toen had hij al samen met de Staten van Holland de Leidse universiteit opgericht. Net als het land zelf moest deze, naar de mening van prins, een 'blochuys tot bewaernisse' van de vrijheid worden. Bij de feestelijkheden ter opening van de universiteit liet Oranje zich vertegenwoordigen – zelf werd hij in beslag genomen door de eerste (!) onderhandelingen met de vijand.⁵²

Het hele jaar 1575 bleef de vijand, die ten oosten van Gouda gelegerd was, een groot gevaar. Op 25 mei waarschuwde de prins zowel Schoonhoven als Woerden voor een dreigende aanval.⁵³ Bij Woerden en Oudewater drong de prins erop aan de omgeving onder water te zetten. In Oudewater inundeerde men niet en de stad viel op 8 augustus in handen van de vijand, die zijn reputatie bevestigde en geen man of vrouw in de stad in leven liet (afb. 13). Woerden zette de omgeving wel onder water en wist het daardoor vijftien maanden tegen de koninklijke troepen vol te houden, waarna de stad kon worden ontzet. Schoonhoven werd verdedigd door kapitein De la Garde, die zich bij het ontzet van Leiden had onderscheiden. Toen hij het niet langer kon bolwerken, droeg hij de stad bij verdrag aan de vijand over. Onze oude bekende Pieter Adriaensz. van der Werff was na het beleg door Oranje belast met de zorg voor de proviand voor leger en vloot. De prins moest hem eens waarschuwen de schans van Alphen te voorzien van het nodige brood, zout en haring.⁵⁴ De brief begint met de woorden: 'Wy hebben verstaen dat de schantz van Alphen zeer qualicken voorsyen is van provisie, en datter nyet boven een vat souts daerinne en is...' Je zou zeggen: Van der Werff had dat zelf wel mogen constateren.

13. Nadat de stad Oudewater in handen was gevallen van de koninklijke troepen werden de inwoners om het leven gebracht omdat ze het gewaagd hadden zich te verzetten, 1575 (Leiden, Universiteitsbibliotheek, COLLBN Port 338 N 36).

Deze voorbeelden mogen duidelijk maken dat de koninklijke troepen nog wel degelijk voet aan de grond hadden in Zuid-Holland. De gevaarlijkste aanval volgde in het na-jaar van 1575, toen het koninklijke leger het beleg sloeg voor de havenstad Zierikzee. De prins moedigde de inwoners van Zierikzee aan om het beleg vol te houden en een voorbeeld te nemen aan de verdedigers van Leiden.⁵⁵ Hij was niet in staat Zierikzee te ontzetten; in juni 1576 dwong Mondragón de stad op de knieën. Hij had met zijn Spanjaarden bewezen dat ze ook een deels maritieme onderneming tot een goed einde konden brengen.

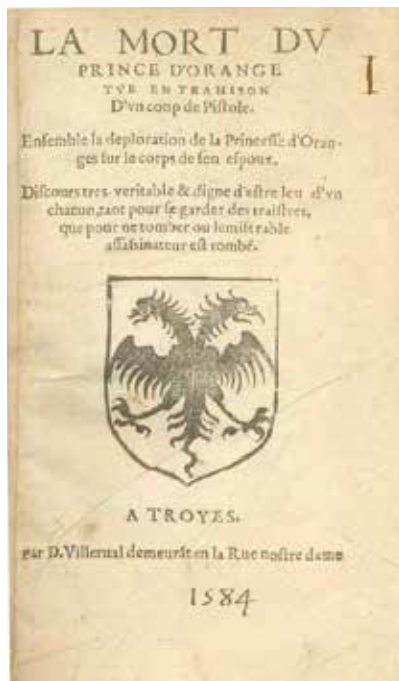
14. 24 september 1577: de prins is als een held in Brussel binnengehaald. Voor hem gold de strijd alle zeventien Nederlanden, niet alleen Holland en Zeeland. J.B. Houwaert, *Declaratie van die triumphante incompst vanden ... Prince van Oraignien binnen die princelijcke stadt van Brussele* (Antwerpen: Christoffel Plantin, 1579) (Leiden, Universiteitsbibliotheek, 1367 E 9).

De Brusselse prins

Het was de vijand zelf die de verlossing bracht. De onverwachte dood van Requesens op 5 maart 1576 bracht aan het licht hoe hopeloos de situatie ook in de koninklijke Nederlanden was. Al jaren waren de soldaten van het koninklijke leger niet betaald. De Spaanse troepen gaven hun posities zonder meer op en trokken naar Brabant om zich daar met plunderingen schadeloos te stellen. Er kwam een vredesverdrag tot stand tussen aan de ene kant Holland en Zeeland onder leiding van de prins en aan de andere kant vrijwel alle andere gewesten van de Nederlanden, de zogeheten Pacificatie van Gent. Het vertrek van de vreemde troepen was nu de eis van allen. De volgende wens was een bestuur overeenkomstig de oude privileges. De kwestie van de godsdienst was de meest heikele en deze werd dan ook vooruitgeschoven naar een toekomstige vergadering van de Staten-Generaal. Tot dan toe zou het protestantisme de enige toegestane publieke godsdienst in Holland en Zeeland blijven. In de andere gewesten zou niets tegen het protestantisme worden ondernomen, waarmee een einde kwam aan de geloofsvervolging. Op 24 september 1577 hield Willem van Oranje zijn glorieuze intrede in Brussel (afb. 14). Hij had als eerste gewaarschuwd tegen de politiek van de koning en als eerste de wapens durven opnemen tegen de hertog van Alva. Oranje bepleitte een religievrede waarvan de essentie was dat men aan een ander de vrijheid toeliet die men ook voor zichzelf begeerde. Waarom ging het uiteindelijk dan toch mis? In hoofdzaak omdat de Spaanse koning vasthield aan de katholieke godsdienst, waarbij het fanatisme van de gereformeerden in de Zuidelijke Nederlanden hem in de kaart speelde.

De nieuwe gouverneur-generaal, Alexander Farnese, zoon van de voormalige landvoogdes, Margaretha van Parma, was een knap strateeg en volleerd diplomaat. Met klinkende munt en Italiaanse hoffelijkheid maakte hij het de adel gemakkelijk zich met de kroon te verzoenen. Hij veroverde de ene stad na de andere door aan te bieden

15. De moord op de prins van Oranje, bekend gemaakt in Frankrijk door een pro-orangistisch auteur (Leiden, Universiteitsbibliotheek, 20651 D 36).

dat de protestanten hun goederen mochten verkopen voordat zij het land verlieten. Dat laatste, daar stond hij op, tenzij ze terugkeerden in de schoot van de moederkerk. Oranje viel met de hem trouwe leden van de Staten-Generaal terug van Brussel op Antwerpen, vandaar op Middelburg en ten slotte weer op Delft. Daar viel het moordenaarsschot dat op 10 juli 1584 een einde maakte aan zijn leven (afb. 15). Als enige hoge edelman uit de Nederlanden had Oranje zich verbonden aan een samenleving die voornamelijk bestond uit burgers, handelslui, kooplieden, boeren en vissers. Op de dragers van de republiek die na zijn dood ontstond, zou door vreemdelingen worden neergezien als op 'de souvereine heeren Hans Schytp peper, H. Meersdrager, H. Keeskoper, H. Mulder.'⁵⁶ Toen in de negentiende eeuw de Oranjedynastie zelf het koningschap mocht bekleden, bestond er voor de Nederlander geen hoger lof voor een koning dan hem koning-koopman te kunnen noemen.

16. Hendrick Gerritsz. Pot, *De verheerlijking van prins Willem van Oranje*, geschilderd in 1620. De stad Haarlem kocht het aan en gaf het een plaats in het Prinsenhof (Haarlem, Frans Hals Museum).

Leiden en de prins

Wat deed Leiden ter nagedachtenis aan de prins van Oranje? Koesterde de stad een speciale band met degene die de moeilijkste beslissingen ten bate van het ontzet had genomen en doen uitvoeren – de man die de stad een universiteit had geschonken? Het portret van de prins in het bezit van de universiteit is een geschenk van prins Maurits geweest. In 1620 schilderde Hendrick Gerritsz. Pot *De verheerlijking van prins Willem van Oranje* (afb. 16). Zes olifanten trekken de zegewagen van de prins die bescheiden naast de stoet loopt, niet als een krijgsheer maar in zijn tabbaard als hui-

17. Portret van Willem van Oranje op de schouw in de Senaatszaal van het Academieggebouw te Leiden. Het in 1734 aangebrachte portret is verloren gegaan en vervangen door dit portret, geschonken in 1791 door Willem Frederik van Oranje-Nassau, de latere koning Willem I (Leiden, Academisch Historisch Museum).

selijke vader des vaderlands. Is dit schilderij besteld door Leiden en hangt het in het stadhuis of de Lakenhal, als teken van erkentelijkheid jegens de prins? Nee, het is geschilderd door een Haarlemse schilder en gekocht door de stad Haarlem. En dan het schitterende raam in de Janskerk in Gouda (afb. omslag), met Oranje op de voorgrond en achter hem die schier onoverzienbare watermassa die Leidens bevrijding betekende. Dit raam is niet door Leiden aan de Janskerk geschonken, maar door Delft. Het duurde tot 1734, 150 jaar na de dood van Oranje, en nota bene in het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk, dat zijn portret werd aangebracht op de schouw in de Senaatskamer van het Academiegebouw (afb. 17). Hieruit spreekt echter erkenning van de zijde van de universiteit en niet van die van de stad. Die kwam pas met het monument van 1924. In 2009 kon koningin Beatrix de plaquette onthullen aan de buitenmuur van het Academiegebouw, maar die was gerealiseerd door een particuliere stichting.⁵⁷ Bij de onthulling van het monument in 1924 herdacht koningin Wilhelmina de afgebeelde personen Oranje, Van der Does, Boisot en Van Hout, als 'de mannen ... tegenover wien niet alleen Leiden, maar geheel ons Volk een schuld der dankbaarheid heeft, ... wier onvergetelijke namen ... in onze harten reeds een duurzame woonplaats hebben gevonden.'⁵⁸ Daarmee beklemtoonde zij de eenheid van streven tussen Willem van Oranje en de voormannen van het verzet.

Noten

Graag dank ik Els van Eijck van Heslinga, Karel Bostoën, Maurits Ebben en Raymond Fagel voor hun waardevolle kritiek.

- 1 Zie: Anton van der Lem, *De Opstand in de Nederlanden. De Tachtigjarige Oorlog in woord en beeld* (Nijmegen 2014). Briefwisseling Willem van Oranje (hierna: BWO), <http://resources.huygens.knaw.nl/wvo>.
- 2 BWO, nr. 6019.
- 3 Zie: <http://www.dutchrevolt.leiden.edu> (voortaan: Opstand-site) > Nederlands > Bronnen > 9 augustus 1559.
- 4 BWO, nr. 9616. Louis Sicking, *La naissance d'une thalassocratie. Les Pays-Bas et la mer à l'aube du siècle d'or* (Parijs 2015) 273-274.
- 5 R. Vermij, 's Konings stadhouder in Holland (1559-1567), Oranjes trouw aan Philips II', in: *Utrechtse Historische Cahiers* 1984, nr. 2/3, 37-63.
- 6 BWO, nr. 11712.
- 7 BWO, nr. 6004.
- 8 S.W.A. Drossaers, 'De Prins en het Prinsdom Orange', in: B.C. de Savornin Lohman e.a. red., *Prins Willem van Oranje: 1533-1933* (Haarlem 1933) 289-300. Het edict in: Joseph de La Pise, *Tableau de l'histoire des princes et principauté d'Orange* (La Haye 1639) 312-314. Op 31 januari 1564 breidde hij dat tolerantie-edict nog eens uit. BWO, nr. 1244.
- 9 Opstand-site > Nederlands > Bronnen > 1564 > Oudejaarsrede.
- 10 L.P. Gachard ed., *Correspondance de Guillaume le Taciturne* (6 tom., Brussel 1850-1857) VI, 367-368 (mijn vertaling, AvdL).
- 11 Maurits Ebben, *Winnaars en verliezers: kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden* (Leiden 2009) 9-13.
- 12 Pieter Christiaensz. Bor, *Oorspronck, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en burgerlyke oneenigheden* (4 dln., Amsterdam 1679-1684) I, 107-108; [Lieven Ferdinand de Beaufort], *Het leven van Willem de Eerste* (3 dln., Leiden 1732) I, 540.
- 13 BWO, nr. 9192.
- 14 BWO, nr. 7908.
- 15 De Beaufort, *Willem de Eerste*, I, 155.
- 16 Willem van Everdingen, *Het leven van Mr. Paulus Buys, advocaat van den lande van Holland* (Leiden 1895) 8-9.
- 17 P.J. Blok, *Willem de Eerste, prins van Oranje* (2 dln., Leiden 1919-1920) I, 207.
- 18 BWO, nr. 10570. Karel Bostoën, *Hart voor Leiden: Jan van Hout, stadssecretaris, dichter en vernieuwer* (Hilversum 2009) 46-47.
- 19 BWO, nr. 6961.
- 20 BWO, nr. 4677.
- 21 Bor, *Oorspronck*, I, 379.
- 22 BWO, nr. 6157.
- 23 Dat was in 1581.
- 24 BWO, nr. 10721.
- 25 BWO, nr. 12923.

- 26 Henk van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier* (Amsterdam 1999).
- 27 Maurits Ebben, *Winnaars en verliezers*, 20.
- 28 K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (Den Haag 1994) 44.
- 29 H.J.P. van Alfen, 'Dagregister van 's Prinsen levensloop', in: *Prins Willem van Oranje: 1533-1933* [G.L. de Vries Feyens e.a.] (Haarlem 1933) 409-452, 435.
- 30 BWO, nr. 9359.
- 31 BWO, nr. 3263 en 2714.
- 32 BWO, nr. 2914 (22 jan. 1573), nr. 3354 (18 mei 1573).
- 33 BWO, nr. 3395 (9 aug. 1573). De brief ook in de Opstandsite, onderdeel brieven, onder 9 augustus 1573.
- 34 BWO, nr. 9370 (29 aug. 1573).
- 35 BWO, nr. 4722 (23 aug. 1573).
- 36 BWO, nr. 428 (15 okt. 1573) en nr. 4720 (23 okt. 1573).
- 37 BWO, nr. 3440.
- 38 De Beaufort, *Willem de Eerste*, II, 473
- 39 Magdalena Pi Corrales, "La otra Invencible," 1574: *España y las potencias nórdicas* (Madrid [1983]).
- 40 BWO, nr. 11311 (21 aug. 1574).
- 41 Robert Fruin, *Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574* (Leiden, 1874), herdrukt in: idem, *Ver-spreide Geschriften* (10 dln., Leiden 1900-1905) II, 385-490, citaat 451. Dit klassieke werk zou eens in modern Nederlands en goed geïllustreerd opnieuw moeten worden uitgegeven.
- 42 BWO, nr. 10582 (7 sept. 1574).
- 43 BWO, nr. 10270 (9 sept. 1574).
- 44 Jan Fruytiers, *Corte beschrijvinghe van de strenghe beleggheringhe ende wonderbaerlijcke verlossinghe der stadt Leyden in Hollandt* (Delft 1577) 103. UB Leiden: 1498 D 10 het exemplaar van Dousa.
- 45 Hierover Henk den Heijer, *Holland onder water: de logistiek achter het ontzet van Leiden* (Leiden 2010).
- 46 BWO, nr. 3575 (5 okt. 1574).
- 47 BWO, nr. 3576 (7 okt. 1574).
- 48 BWO, nr. 2570 (14 okt. 1574).
- 49 Louis de Boisot, *Ten waer saecke (ghoede vrunden)...* – (Leiden. [1574]) 5 oktober 1574.
- 50 BWO, nr. 10440 (20 okt. 1574).
- 51 BWO, nr. 10441 (12 okt. 1574).
- 52 Vgl. W. Otterspeer, *De lezende Pallas: het dubbeltalent van de Leidse Universiteit* (Den Haag 2000) 5-8; Ebben, *Winnaars en verliezers*, 28-32.
- 53 BWO, nr. 1928, resp. nr. 12322 (12 okt. 1574).
- 54 BWO, nr. 10560 (8 aug. 1575).
- 55 BWO, nr. 2083 (27 okt. 1575).
- 56 Bor, *Oorspronck*, I, 205.
- 57 Louk Tilanus, 'Theo van de Vathorst en het reliëf van Willem van Oranje in Leiden', in: Jan Teeuwisse (red.), *Willem van Oranje 1533-1584* (Den Haag, 2009) 33-42.
- 58 *Leidsch Dagblad*, 4 oktober 1924, p. 7.

Eerder gehouden 3 Oktoberlezingen

- 1997 R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.*
- 1998 J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg.*
- 1999 D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging.*
- 2000 W. Otterspeer, *De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.*
- 2001 S. Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad.*
- 2002 B.M.A. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 2003 L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden.*
- 2004 R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Leidse geschiedenis.*
- 2005 J.M. Bordewijk-Knotter, *Lof zij den helden. Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel.*
- 2006 Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Honger.*
- 2007 A. Pol en B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden - waarheid en verdrinking.*
- 2008 J. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw.*
- 2009 M. Ebben, *Winnaars en verliezers. Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2010 H. den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden.*
- 2011 J. Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & Volksfeest.*
- 2012 A. Netiv en C. Brandenburgh, *(Mooier dan) de werkelijkheid. Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem.*
- 2013 L. Jensen, *De les van Leeuwte. Kinderboeken over het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2014 E.M. Jacobs, *Waarom Paling? De 3 oktoberfeesten door de bril van een antropoloog.*